

Антоніна Машталер

МАШТАЛЕР Антоніна Анатоліївна — кандидат філософських наук, докторантка відділу змісту, філософії та прогнозування вищої освіти Інституту вищої освіти АПН України. Сфера наукових інтересів — філософія освіти, соціальна філософія та філософія історії, культурологія.

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ПРОБЛЕМА ОСВІТНІХ ПРАКТИК: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті досліджується проблема «ідентичності» в умовах сучасного інформаційного суспільства, вплив якого формує «масову культуру» і приводить до втрати особистісного «Я», визначається необхідність нових стратегій підходу до становлення особистості, в основі яких знаходяться освітні практики.

***Ключові слова:** ідентичність, самоідентичність, освіта, інформація, етнос, нація, особистість, масова культура, культура.*

Множинність і нетотожність соціального простору, в якому співіснують різні типи страт і культур, утворюється особистостями певного типу, котрі відчують свою спільність та ідентичність, одночасно відтворюючи їх, а також культурним та цивілізаційним простором, що обумовлює ту особливу синергійність, якою відмічений сучасний суспільний розвиток. При цьому сам характер соціоекономічних процесів розуміється як принцип вибудовування логіки відносин «всередині» тих чи інших спільнот. Він визначається або орієнтацією кожного з членів соціального утворення на значимість «соціокультурного статусу» групи (соціальна та культура ідентифікація), або прагненням до психологічного «злиття» з групою (психологіч-

на ідентифікація). Зазначені процеси актуалізують проблему ідентичності особистості в сучасному освітньому просторі.

Для розуміння сутності сучасної людини важливим є те, що традиційна культура відтворює «колективну особистість». Для суб'єкта ідентифікації значимими є соціальні, культурні та психологічні аспекти. Без сумніву, саме ідентифікаційний потенціал потрібен для освіти, в якій відбуваються фундаментальні зміни на всіх її рівнях. Ці трансформації, які проявляють себе в небаченому раніше ускладненні соціальної організації, в інтенсифікації наукових, освітніх зв'язків та обмінів, в зростанні культурної багатоманітності, у відмові від пануючої в епоху «масового індустріального суспільства» уніфікації, приводять до посилення відчуття «катастрофічності» буття і психологічної фрустрації» [9, с.71]. У подібній ситуації соціальної і культурної дезорієнтації (багато-векторності) завдання освіти полягає в зосередженні індивіда на власній самобутності в творчій (креативній) діяльності.

Зазначимо, що уряди західних країн, усвідомлюючи наслідки стану дезідентифікації, намагаються «зняти» цю проблему шляхом прийняття законів про охорону національно-етнічної культури і традиційних освітніх практик (знань). Адже домінування принципів етноцентризму і культурної локалізації знаходить яскравий вираз в принципі «мультикультуризму», який означає політику неконфліктного співіснування в одному соціальному просторі численних різнорідних культурних спільнот [8, с.640]. Однак ряд дослідників виступають проти мультикультуристської парадигми, зазначаючи, по-перше, що вона розходиться з принципами лібералізму, оскільки веде до залежності моральної автономності особистості рухам, які виступають за колективну ідентичність; по-друге, практика надання прав і «привілеїв» на основі групової належності суперечить принципу рівного відношення до всіх членів суспільства і «підриває» рівність як у економічному, так і в політичному аспекті [2, с.62-67].

Таким чином, прагнення до збереження «етнічної ідентичності» не вирішує проблеми «гармонійного» буття людини в

сучасному соціокультурному просторі. Тому доцільно розглянути проблему здійснення процесів ідентифікації в контексті національної культури, в межах якої відбувається також і освітній процес. Нація, як відомо, є необхідним суспільним середовищем, джерелом життєвої сили. Умовою загальної атмосфери творчості стає «єдина культура» [4, с.92], причому культура «висока», яка володіє писемністю і заснована на освіченості, знанні. Необхідно враховувати, що централізована освіта («екзоосвіта»), яка здійснюється спеціалістами, замінює «локалізовану акультурацію» («ендоосвіту»), котра здійснюється традиційною спільнотою (кланом, селом) [4, с.98-99]. Саме масова початкова освіта, яка стала нормою в більшості країн Європи у другій половині XIX ст., дозволила їй громадянам усвідомити свою національність (французьку, англійську, німецьку тощо) і ставити лояльність до нації (держави) вище різних локальних або регіональних пріоритетів. Отже, «природа нації пов'язана з освітою» [4, с.101], — уважає Е.Геллнер.

Необхідно підкреслити, що національна ідентифікація, яка формується завдяки залученню до єдиного анклаву інформації, більш «абстрактна», ніж та, що утворюється в рамках етносу. Тут особистісна комунікація замінюється на «опосередковану», а реальна спільність — кровна, територіальна, релігійна, психологічна — на «уявну». На думку Б. Андерсона, ідентичність цих спільнот (націй) виникає не лише на здатності творити і пам'ятати загальну історію, яка виступає в якості «сакрального прецеденту», але й забувати те, що роз'єднує — «насамперед той час, коли окремі групи ще не були єдиною нацією. Стосовно націоналізму, то він не пробуджує нації до самосвідомості, а «винаходить» нації там, де їх не існує» [1, с.31–32], — зазначає Б.Андерсон.

Така здатність нації («уявної спільноти») показує, що її існування в якості вищої інстанції суверенітету і граничного існування легітимності досить проблематична. Дійсно, нація в якості культурно-історичного утворення — це конструктор значно більш природний, ніж нація як абстрактно-правовий інститут. Саме по-

дібна «подвійна» ідентичність і надає нації «міцність», яка дозволяє виступати їй «більш стійким утворенням, чим ті, що утворюються в рамках етнічної культури»[9, с.75–76].

Однак, з появою нового суб'єкта соціально-економічної дії — «масованого індивіда», тобто «людини маси» і, відповідно, «масової культури», національна культура і національна держава втрачають свою значимість. Ідеал епохи Просвітництва — «громадянське суспільство» — замінюється ідеалами «масового суспільства». В ньому актуальною формою культури стає «масова культура». Серед факторів, які обумовили її появу, особливе значення набуває здатність здійснювати в культурному співтоваристві взаємообмін цінностями і смислами, виробляти загальну картину світу, єдині стандарти поведінки, а також формувати «адаптаційні структури», які замінюють традиційні «структури ідентичності»[9, с.76].

В умовах зростаючої «спеціалізації» знання і ускладнення його «знакових кодів» (в зв'язку з чим воно стало важкодоступним для більшості людей, його їх основи у спрощеному варіанті формулювала «масова культура», яка володіє особливою системою засобів «сміслової адаптації»). «Масова культура», як уже зазначалося, виступила в якості тієї «знакової системи», яка була однаково доступна всім громадянам суспільства незалежно від соціального статусу і ступеня включеності в професійну систему знання. В сучасному динамічному суспільстві із значним рівнем соціальної стратифікації і традиційними засобами самоідентифікації, які стали неефективними, «масова культура» стає механізмом соціалізації і починає виконувати «ціннісно-орієнтаційні функції, які реалізуються через соціально маркіроване споживання. Існуючи в розмаїтості варіантів, ця культура фактично відображує індивідуальну та естетичну диференціацію потреб, а також складну соціальну ієрархію і через потреби закріплює ці відносини»[9, с.76–77]. Останнє характеризує сучасне суспільство як «суспільство споживання».

Зазначимо, що ця сутнісна складова «масової культури» стала своєрідним центром її критики як культури економічного, політичного і соціального відчуження, як культури «стандартизованого» та конформістські орієнтованого індивіда. Критика «масової культури» була спрямована на її здатність формувати індивіда, який володіє «автоматизуючим конформізмом», який формується як тип особистості по загальносприйнятому шаблону, перестаючи бути собою і стає одним з багатьох уніфікованих «особистісних подібностей».

В концепції «людини-локатора» Д. Рісмена основні зміни якісних параметрів людини пов'язуються з переорієнтацією її «внутрішньої буттєвості» на зовнішню, що виявляє себе в потребі не виділятися з оточуючого світу і діяти у відповідності з його вимогами — тобто «жити так, як може жити людина, керована радаром», і виступати, відповідно, «людиною-локатором» [13, с.154–155]. Люди такого плану мають потребу в суспільстві, яке забезпечує їх стереотипами поведінки, соціальними орієнтирами, ціннісними установками і системою рекреації.

Необхідно зазначити, що включення індивіда в соціальне середовище передбачає його соціалізацію і соціокультурну адаптацію. Сьогодні це стає фактично єдиним механізмом формування у нього почуття належності до інших суб'єктів і соціальних спільнот. При цьому соціалізація індивіда під впливом його соціального оточення, заснована на виконанні соціально значимих функцій, які сприяють накопиченню індивідуального досвіду і розвитку його задатків, залишається тим рівнем, де людина виступає виключно як істота суспільна. Людина орієнтується на досягнення зовнішніх результатів і прагне виробити у себе риси і якості не лише санкціоновані, але й ті, які очікуються, в яких є потреба. Стосовно рівнів розвитку особистості, в яких людина виступає як індивідуальність, з своїми екзистенційними установками та орієнтаціями, системою особистісних смислів, то вони залишаються стабільними, аморфними. Що не дозволяє людині виступати в якості самототожньої істоти,

яка володіє «яскраво вираженою персональною ідентичністю» [9, с.78]. Її досягнення можливе в контексті реалізації освітніх програм, але програм сучасних.

В рамках національної культури процедури ідентифікації задаються як ззовні — суспільством, так і зсередини — самою особистістю. Людина як носій індивідуального начала, її самототожність обумовлюється, по суті, її автономією, свободою і здатністю нести відповідальність за свої вчинки. Національна культура засновується також на територіальній, культурній та етнічній єдності, однак більш важливим засобом її ідентифікації є спільність закону, соціальна і громадянська гомогенність [12, с.82]. Ідентичність у даному випадку визначається не стільки генеалогією (спільним походженням або міфом як таким), скільки громадянством — спільністю законів і правових інститутів.

Аспект соціального в становленні ідентичності розкривається через «соціальну самість», яку в контексті соціального досвіду індивіда концептуалізує Д.Г.Мід. Звернувшись з метою пояснення процесів розвитку і соціальних вимірів до структури «Я», він акцентував увагу на сфері ідей, уявлень, суб'єктивних мотивів людської поведінки, пояснити які можна тільки засобом процедури розуміння. У процесі їх дослідження виявилось, що осмислення природи самосвідомості, індивідуальності, рефлексії вимагає глибинного усвідомлення процесу перетворення людини як рефлексивне і соціальне «Я». Дж.Г.Мід розглядає «Я» як дворівневу систему, яка складається з окремого індивіда та властивої йому сукупної настанов інших стосовно себе; він робить спробу встановити зв'язок між цими двома рівнями. Дж.Г.Мід вважає, що при народженні людина не має «самості», вона виникає як результат соціального досвіду, взаємодії з іншими людьми. «Самість за характером цілковито відмінна від власне фізіологічного організму. Вона є чимось таким, що має свою еволюцію; вона не існує від народження, але виникає в процесі соціального досвіду і діяльності, тобто розвивається в окремому індивіді як результат його настановлень щодо такого процесу як

цілого і щодо інших індивідів в його межах» [10, с.123]. Таким чином, завдяки Дж.Г.Міду остаточно змінюється також традиційне уявлення про те, що розум і свідомість заздалегідь дані людським істотам, які живуть у світі «незалежних» об'єктів і реагують на ці об'єкти; як і про те, що життя групи полягає в поєднанні реагуючих на зовнішні об'єкти людських індивідів.

Дана ситуація обумовлена зміною змісту самого «соціального». У динаміці сучасного суспільства екзистенційні й соціальні виклики формують ідентичність, принципово відмінну від попередньої. Дана відмінність полягає в нездатності обирати між двома альтернативами — суспільно значимими аксіологічними ідеалами чи егоїстичними інтересами. Ідентичність розглядається в руслі самокритики себе як тотожності, прагнення прийняти «іншого». Критикуючи себе, людина знаходить не тільки негативність, що йде від «іншого», але й «розкриває очі» на себе «іншого», дає собі можливість стати «іншою» [11, с.37-38]. Поява такого бачення свідчить про трансформацію парадигм мислення, наслідком якої стала глобальна переоцінка цінностей. Суспільні зміни вимагають розгляд людини та її ідентичності в контексті «іншої» соціальності. В такому контексті «індивідуалізуючий компонент» ідентичності доповнюється її соціальним компонентом, який в епоху «пост» виступає в якості «масового суспільства» і «масової культури».

Сучасна «масова людина» процедури ідентифікації здійснює «інтерпасивно» [7, с.59], і той факт, що її індивідуальна і соціальна активність не «керується» ззовні, а «контролюється» і «спокушається», підкорюючись «машинам бажання» (Ж. Делез, Ф. Гваттари), зовсім не змінює сутності її безособистісної природи. У «людини маси» («масова людина») для ідентичності з суспільством, державою і нацією немає підстав — вона перебуває поза «полем свободи», отже, відповідальності. Ототожнення себе з іншими людьми «людина маси» здійснює на основі єдності емоційних переживань, встановлення загальних — споживчих (споживацьких) цінностей, поглядів, які фор-

муються під впливом інформаційного середовища та «культури ріндустрії». Вони виконують функцію «посередника між людиною і суспільством, оскільки «людина маси» епохи «мережових комунікацій» позбавлений традиційних між персональних зв'язків, а «соціум втрачає можливість повідомляти подібні особистості свою специфічну групову культуру»[6, с.92]. Безпосереднє спілкування при цьому замінюється засобами масової комунікації. Тим самим зникає можливість ідентичності, тобто ідентифікувати себе в таких умовах, оскільки втрачається «Я». А без нього не може задовільнитися потреба людини у визнанні власної унікальності, яка міститься в самоідентичності. Визначальною для особистості виступає орієнтація на універсальні ідеї. Але в «масовому суспільстві» вони втрачають свою значимість, тому ідентичність, яка «суперечить цій орієнтації, приречена бути патологічною. Отже, «масова людина» є продуктом «масового суспільства». А соціальне середовище, як уже зазначалося, накладає відбиток на само ідентичність, оскільки «індивід може знайти свою ідентичність тільки в стосунках з іншими ідентичностями» [5, с.178].

Слід додати, що спрямованість самоідентичності на суспільство характеризує її «горизонтальний вимір» (Ю. Габермас, С. Гантінгтон). Він пов'язаний з тим, що впродовж усього життя людина включена і формується в різноманітних суспільних групах: сім'ї, класі, етносі, нації та ін. Багатовимірний соціальний простір впливає на всі аспекти самоідентичності. Цікаво, що само ідентичність ґрунтується на фундаментальній схожості індивідів, груп та історичних періодів. Таке значення знаходить свій прояв у солідарності, в спільних схильностях, самосвідомості колективів, застосовується до етносів, статі, проте також позначає і певний глибинний, фундаментальний стан індивіда і колективу. З іншого боку, ідентичність, навпаки, заперечує фундаментальну схожість, підкреслюючи процесуальний, інтерактивний розвиток колективного саморозуміння, солідарності чи групової єдності, а також підкреслює нестабільну та мінливу

природу «Я» [3, с.61]. Самоідентичність часто використовується як загальний концепт, який визначає стан особистості чи групи, на який можна посилатися в поясненні індивідуальної чи колективної поведінки. Витоки таких тенденцій містяться у постійній змінюваності соціального життя людини. Логічно стверджувати, що чим складніша й різноманітніша діяльність індивіда, тим більш диференційованим стає процес самоідентифікації. Відповідно, складнішою є й підтримка внутрішньої узгодженості та стабільності «Я». Захищати образ «Я» доводиться постійно. У сучасній інтерсуб'єктивній парадигмі мислення складно схопити самоідентичність особистості в певній одній, єдиній іпостасі. Відповідно, постає питання про «роль особистості», про її «маску». Проте така роль тільки «розчиняє» людину в масі, підкорює її законам цієї маси, тобто приводить до уникнення нею відповідальності за власне життя і за піклування про себе. Така людина позбавлена особистості, її ідентичність, деформована кризою соціальності, вже власне не характеризує особистість.

В силу зазначених проблем постає питання: яким чином, будучи залежною від суспільства, перебуваючи щоразу в іншій соціальній ролі, змінюючи себе як активного діяча залежно від обставин, людина все ж формує свій внутрішній стрижень, свою стабільність і незмінність, які не залежить від ролі, в якій вона перебуває? Очевидно, виникає необхідність в новій стратегії формування ідентичності, яка покладається в першу чергу на освіту.

Таким чином, ідентичність як проблема сучасного освітнього процесу в значній мірі визначається новим інформаційним середовищем, яке сформувалося в останні десятиліття. Це середовище постає основою формування соціального, культурного, цивілізаційного та всіх інших різновидів тотожності, охоплюючи, відповідно, і всіх суб'єктів ідентифікації. Комунікація в існуючому медіа-просторі специфічна тим, що саме середовище спілкування виступає як симулятивне, в якості символічної надбудови над константною реальністю, але сприймається багатьма як константна реальність або її повноцінний замітник. Уніфікований симво-

лічний простір, який формується засобами масової комунікації, не менш переконливий, ніж реальність перебування в ньому, а межа між ними досить умовна і «прозора»: досить часто інформація, яка продукується засобами інфокомунікації, «залучаючи» споживача (користувача) в специфічні стани і нав'язуючи йому особливі типи існування, постає більш переконливою, ніж події повсякденності. Повернення до реальності досягається за рахунок застосування новітніх освітніх технологій.

Література

1. *Андерсон Б.* Воображаемые сообщества. Размышления об стоках и распространении национализма / *Б. Андерсон*; пер. с англ. В. Николаева. — М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. — 288 с.

2. *Бейхабиб С.* Притязание культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру/ *С.Бейхабиб*. — М.: Логос, 2003. —350 с.

3. *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук/ *Г. Гегель*// В. 3 т.— Т. 3. — М.: Мысль, 1977. — 471 с.

4. *Геллнер Э.* Нации и национализм/ *Э. Геллнер*. — М.: Прогресс, 1991. — 248 с.

5. *Гьосле В.* Практична філософія в сучасному світі/ *В. Гьосле*. — К.: Лібра, 2003. —216 с.

6. *Дилигенский Г.Г.* Историческая динамика человеческой индивидуальности/ *Г.Г. Дилигенский* // Одиссей, 1992. — М., 1994. — С. 79–108.

7. *Жижек С.* Добро пожаловать в пустыню реального / *С. Жижек*; пер. с англ. Артема Смирного. — М.: Фонд «Прагматика культуры», 2002. — 160 с.

8. *Карабаев Н.С.* Мультикультуризм/ *Н.С.Карабаев* // Глобалистика: Энциклопедия. — М.: Радуга, Диалог, 2003. — 1328 с.

9. *Костина А.В.* Национальная культура — этническая культура — массовая культура: «Баланс интересов» в современном обществе/ *А.В. Костина*. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. — 216 с.

10. Мід Дж. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста/ Дж. Мід. — К.: Український центр духовної культури, 2000. — 416 с.

11. Хоркхаймер М. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты / М. Хоркхаймер, Т.В. Адорно. — М., СПб.: Медиум, Ювента, 1997. — 311 с.

12. Шадсон М. Культура и интеграция национальных обществ/ М. Шадсон // Международный журнал социальных наук. — 1994. — № 3(6). — С.74– 90.

13. Riesmen D. The Lonely Frowd/ D. Riesmen. — N.Y. 1953/ — P. 154 — 155.

Антонина Машталер

Идентичность как проблема образовательных практик: концептуальный анализ

В статье исследуется проблема «идентичности» в условиях современного информационного общества, влияние которого формирует «массовую культуру» и приводит к потере личностного «Я», определяется необходимость новых стратегий подхода к становлению личности, в основе которых находятся образовательные практики.

Ключевые слова: идентичность, самоидентичность, образование, информация, этнос, нація, личность, массовая культура, культура.

Antonina Mashtaler.

Identity as Problem of Education Practices: a Conceptual Analysis

The article analyzes the problem of identity in the contemporary information society, which influences the formation of the mass culture and leads to loss of personal Self. The necessity of new strategies in research of the development of personality based on educational practices are determined.

Keywords: identity, Self-identity, education, information, ethnicity, nation, mass culture, culture.

Надійшла до редакції 13.10.2011 р.